

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Magie, mensenstreken

Beek, W.E.A. van

Citation

Beek, W. E. A. van. (2002). Magie, mensenstreken. *Antropologisch Tijdschrift*, 3(3), 8-11.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/9533>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/9533>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Nu Harry Potter op Zweinstein zit, is niet alleen het internaat populair geworden, maar ook de magie. In plaats van de duistere magiër is er nu een vrolijk vliegende jongen met borstelig haar op zijn Vuurflits. Dapper trekt hij ten strijde tegen "degene die niet genoemd mag worden", en de goede, jonge magiër overwint uiteraard het kwaad. Althans, voor het moment, want er komt een nieuw deel uit. En een nieuwe film!

Magie heeft in de media zo zijn ups en downs, in de antropologie eigenlijk ook. De eerste antropologen waren erg "in" de magie, al had de klassieke evolutionist James Frazer, die zich er uitgebreid mee bezig hield, zijn bedenkingen. Hij zag magie als een vergissing, een denkfout: "A false science as well as an abortive art". Magie was volgens hem verwisselen van oorzaak en gevolg. Bijvoorbeeld: wie zich met een mes snijdt, moet daarna het mes schoonmaken, dan ontsteekt de wond niet (dat moet natuurlijk andersom!). Na het evolutionisme is de magie als onderwerp wat uit beeld geraakt, maar in de huidige antropologie waarin "agency" en genezing belangrijk zijn, leeft de belangstelling weer op.

Magie is ritueel dat een concreet doel beoogt: macht verkrijgen, genezen, iemand schaden, een goede oogst krijgen, een examen halen, gezond van een reis terugkomen, wat dan ook. Een eenvoudig ritueel, waarbij – en dat is het kenmerkende van de magie – de bovennatuur als zodanig verrassend afwezig is. In de magie wordt God niet aanbeden, worden de voorouders niet aangeropen, dat is allemaal niet nodig. In magie is de handeling, en vooral de spreuk, genoeg. Vandaar dat de oude antropologen het geen religie vonden: er kwamen geen vroomheid, geen afhankelijkheid en geen relatie met de bovennatuur aan te pas. Automatisch lijkt het ritueel tot het gewenste resultaat te leiden. Wie de handeling correct uitvoert en de spreuk goed verwoordt, heeft resultaat. In Frazer's visie kwam er pas religie toen "de mensen" merkten dat de magie niet werkte: er moest een andere macht zijn die sterker was en zijn wil oplegde, ziedaar de religie. Nu is dit soort evolutionair denken in de religie verlaten, maar ook kan het argument niet kloppen. Magie, het simpele doelgerichte ritueel, lukt namelijk altijd. Althans in de praktijk. En dat heeft alles te maken met een wijze van denken die "fool proof" is, en niet weerlegd kan worden. Een voorbeeld.

Mijn kok in het Kapsiki gebied had een *rhwe*, een beschermend medicijn, te koop. Het was van zijn vader geweest en bestond uit een aantal koeien- en geitenhoorns gevuld met allerlei magische middelen. Een krachtig medicijn tegen de oorlog, want wie dat droeg kreeg een ondoordringbare huid: geen ijzer kwam het lichaam binnen. In een cultuur waar oorlog gevoerd wordt met pijl en boog en speren, een prima ding om te hebben. Wilde ik het kopen? Als antropoloog gelooft men alles, dus "Heb je dat zelf misschien nog nodig". "Nee, misschien is de kracht er af," (ook magie heeft een beperkte houdbaarheidsdatum) zei hij, "laten we het testen", zei hij. Ik schrok, maar dat was niet nodig. Hij nam een meloen, hing de *rhwe* er om, nam een mes en ramde dat tot het heft toe in de meloen. "Zie je wel, het werkt niet meer. Maar als het nog zijn kracht had gehad, dan was het lemmet zo afgebroken op het heft".

Dit is typerend: als magie werkt, dan werkt het. Lukt het niet, dan is de kracht verdampt, heeft de uitvoerder fouten gemaakt, of heeft de tegenstander een sterkere magie. Alle redeneringen leiden naar een duidelijke consensus: magie is belangrijk en potentieel sterk. Maar het is ook iets waartegen verdediging mogelijk is. Duidelijk is inmiddels één ding: magie is geen "pre-religie", maar is gewoon "religie", een praktijk en denkwijze die deel uitmaakt van een religie. Zelf heb ik het ooit "de religie van maandagmorgen" genoemd, kleine praktische rituelen voor kleine praktische problemen, waar niet de hele bovennatuur bij gesleept hoeft te worden, maar waar dezelfde religieuze symbolen en denkwijze worden gebruikt: de religie van alledag.

Wat houdt die magie nu in de praktijk in? Zoals zo vaak, is het niet zo spectaculair als in de media getoond. Wie hoofdpijn heeft, neme een potscherf, draait die drie maal om het hoofd, dan is de pijn weg. Veel magie heeft te maken met genezing, waarschijnlijk verreweg het meeste. In feite is de grens tussen het religieuze aspect (genezing als ritueel) en het farmacologische aspect (de kruiden die ook genezen) vaak heel moeilijk te trekken. Als in een

genezing meer mensen zijn betrokken, dan wordt het meestal genezingsritueel genoemd. Magie heeft nog een belangrijk aspect, naast de eenvoud en de directheid, nl. het privé-karakter. Magie is eenlingwerk, meestal, ritueel waarvoor de gemeenschap niet als geheel in touw hoeft te komen. Specialisten zijn wel vaak van belang, zeker in de genezing: een medicijnman, een herbalist, een shamaan, zij allen hebben van genezingsmagie hun – gedeeltelijke – broodwinning gemaakt. De inheems termen daarvoor zijn in sommige moderne staten een begrip geworden: *sangoma* en *nganga* zijn bijvoorbeeld in Zuidelijk Afrika standaardbegrippen voor inheemse dokters die groot aanzien genieten.

Maar het is niet al genezing wat de klok slaat. Het magisch ritueel beoogt meestal een individueel doel, en dat kan inderdaad genezing zijn. Het kan ook iets heel anders zijn: hoe maak ik dat een meisje verliefd op me wordt (het fameuze liefdes-amulet), hoe haal ik een examen, hoe ontsnap ik aan de gevaren van een reis, hoe krijg ik een goede oogst, hoe trouw ik veel vrouwen, hoe krijg ik een kind. De doelen variëren van triviaal tot diep existentieel. Verschillende antropologen hebben gewezen op de reductie van onzekerheid door magie: geconfronteerd met een onzekere toekomst, is een rituele stok prettig als houvast. Dit klopt vaak wel, maar niet altijd. Soms wordt magisch ritueel uitgevoerd voor zaken die nauwelijks aan toeval onderhavig zijn, zoals b.v. het planten van een bananenboom (die groeit altijd wel). Maar door de bank genomen is die “geruststellingsfactor” wel herkenbaar. Wanneer ergens veel magisch ritueel over is, is het kennelijk een probleem. Zo kennen de Dogon van Mali tal van magische middelen om de menstruatie van vrouwen te stoppen als die te lang dreigt te duren. En inderdaad, menstruatie is een cultureel probleem, althans voor de (Dogon) mannen.

“Een stok voor de blinde” is dit wel genoemd, en dan vooral bij één specifiek aspect, de divinatie. Divinatie is het raadplegen van voortekenen, een poging om de toekomst te kennen. Op zich in strikte zin geen magie, maar wel essentieel voor de magie. De Romeinse wichelaars keken naar de vlucht van de vogels, en naar de levers van geofferde dieren om iets van de toekomst te kennen. De Naskapi jager (Noord Canada) verbrandt een schouderblad (van een dier) in het vuur en interpreteert de craquelé patronen als kaart van het meest belovende jachtgebied. Men luister naar het koeren van een duif, leest de sporen van een woestijnvos in het zand (Dogon), of laat een krab rondwaren in een pot met nat zand, vol met symbolen op stukjes kalebas (Kapsiki, zie foto). De vormen zijn legio, en het aantal typen encyclopedisch. In onze eigen cultuur kennen we kaart leggen, handlezen, astrologie als belangrijkste manieren om op religieuze wijze achter de toekomst te komen. Dit is de “magie van de toekomst”, in elke samenleving belangrijk. Dergelijke divinatie kan leiden tot rituelen waarin een heel dorp zich verenigt – en dan heet het “gewoon” religie – maar geeft een individu vaak de middelen om eigen, privé-doelen te bereiken, dus magie. In de divinatie doemen de problemen op in de nabije toekomst, dat is essentieel. Het ritueel dient die problemen het hoofd te bieden. De divinatie leert ons wat er morgenochtend gebeurt, de magie helpt ons de ergste rampen te voorkomen. Bijvoorbeeld: er komen gasten, wat kunnen we verwachten? Gasten zijn welkom, maar riskant: ze kunnen jaloers, gemeen of dom zijn. Het huis moet dus beschermd worden tegen “boze ogen”. Dus geeft de divinatie aan wat er ongeveer gedaan moet worden: een offer, d.w.z. een kip geslacht op een kruik (zie foto), een potje met speciaal brouwsel begraven op een hoekje van het erf, of een koperen armband opgehangen boven de instap van de deur. In mijn eigen huis in Tireli, in het Dogon gebied waar zoveel mensen komen, zijn al deze maatregelen ook zorgvuldig genomen.

Magie heeft voor velen een bozere klank dan deze wat onschuldige voorbeelden. Vaak maakt men onderscheid tussen witte en zwarte magie, de beschermende en de “boze”. En die “zwarte” kant is er wel. Magie kan ook schaden. Het duidelijkste is dat is met het verschijnsel “hekserij”. Sinds Evans Pritchard’s studie onder de Azande, maken antropologen routinematig onderscheid tussen toverij (*sorcery*) en hekserij (*witchcraft*). Toverij is bewust en doelgericht, een ritueel dat op een bepaalde manier gedaan moet worden. Hekserij is het idee dat de geest van sommige mensen er ‘s nachts op uit kan gaan om schade te berokkenen aan derden. Volgens die notie is een heks iemand die dat onbewust, soms ongeweten doet: hij of zij “is” nu eenmaal een heks; soms “is” het een bepaald spul dat men in de buik heeft. Vaak

denkt men dat het erfelijk is. In het dagelijks leven is die notie van hekserij dé manier om ongeluk te verklaren: "iemand heeft dit kwaad bedreven" wie?".

Nu is hekserij strikt genomen dus wat anders dan toverij, en daarmee wat anders dan magie. Maar de twee vormen meestal een onontwarbaar geheel: veel magie is gericht op bescherming tegen heksen, en medicijnmannen hebben vaak een speciale relatie met hekserij. Trouwens, veel culturen maken het onderscheid niet. Maar ook zonder die combinatie is magie soms schadelijk. Een privé doel kan immers haaks staan op het publieke goed. Voorbeelden zijn hiervan te over: het schaden van een concurrent, het doden van een vijand, of wat dan ook. Nu is hekserij vaak gericht tegen mensen die dichtbij zijn, tegen familieleden, co-vrouwen, burens en dergelijke: de heks is de vijand binnen de poort. De "zwarte" magie richt zich in principe tegen de "ander", tegen een buurdorp, tegen vreemden, bezoekers; maar ook dorpsgenoten, clanleden en zelfs (half)broers kunnen het slachtoffer zijn. Meestal is er dan een gecompliceerd probleem, waar magie aan alle kanten in betrokken is. Een voorbeeld:

Tijdens de begrafenis van Kweda Zera, een Kapsiki, roept iemand ineens door het lawaai van de trommen en fluiten heen: "Dat is nu de smaak van de dood". De smeden die met het lijk op de schouders dansen, horen dat en stoppen. De trommen zwijgen, en het lijk wordt op de grond gelegd. De man herhaalt zijn woorden: "Dat is de smaak van de dood". Men overlegt even met hem, want dit betekent dat de dode door magie is omgebracht. De smeden zijn snel overtuigd. Ze halen alle sjerpen en doeken van het lijk af, kleden het uit, graven een eind verder op een ondiep graf en dumpen het lijk. Een paar stenen er over, en de begrafenis is afgelopen. Een uitermate abrupt einde van wat anders een ritueel van drie dagen zou zijn. Wat is er nu aan de hand? Die uiting "Dat is de smaak van de dood" betekent dat de overledene zelf "zwarte" magie had bedreven, en mensen had gedood in het dorp. Als wraak was één van de nabestaanden van zijn slachtoffer naar een speciaal dorp gegaan, waar hij wraak-magie had "gekocht" bij een specialist. Na zijn thuiskomst overleed Kweda Zera, zoals bedoeld. Zijn dood zal zeker niet gewroken worden.

Magie dus als executie, soms heel sociaal, soms heel privé. Over die wraak-magie is men heel open, want dat is volledig geaccepteerd, een vorm van religieuze rechtspraak. En magie wordt veel gebruikt om geschillen te beslechten: het zweren van eden ("Als ik niet de waarheid spreekt, moet de zwarte hond mij doden"), terugvordering van schulden, of het beslissen van claims op eigendom, dat alles kan met "magische middelen" worden gedaan. Het vaststellen van wie een heks is, hoort daar ook bij. In het Engels noemt men dergelijke divinatietechnieken "*ordeals*", manieren om schuld te bepalen.

Met dat al is veel van de magie een discours, ofwel gepraat. Magie is iets om over te praten, zeker de "zwarte" vorm. Prachtige verhalen circuleren in de dorpen over hoe men een ander ombrengt, hoe mensenoffers worden gepleegd door de grote tovenaars: in het discours vieren moord, incest en kannibalisme hoogtij. Alles wat God en de voorouders verboden hebben, komt in de magie-verhalen naar boven. Hetzelfde geldt voor hekserij, dat is ook het beste te begrijpen als een discours, en misschien één van verborgen verlangens. Slachtoffers van magie en hekserij zijn makkelijk te vinden, maar iemand die bijvoorbeeld, zoals de Kapsiki geloven, vliegen africht om kwade medicijn naar zijn dorpsgenoten te brengen, heb ik nooit mogen ontmoeten. Althans nooit iemand die dat toegaf, noch de vliegen zelf. Magie is in zichzelf ook een discours. Het ritueel bestaat doorgaans voornamelijk uit woorden: eenvoudige actie met een duidelijke symboliek (de potscherf rond het hoofd) en vooral de juiste woorden. *Anga ti* noemen de Dogon het, woorden van de mond. De spreuk is beslissend, magie is praten, maar dan "praten in je eentje"

Al met al zijn we ver verwijderd van de vrolijke tovenaars- en heksenschool van Zweinstein, van zomerse zwerkbal en lessen in levitatie. Magie is solitair ritueel. Het idee van een aparte tovenaarswereld is de meeste culturen vreemd. Vooral, magie is niet iets "vreemds", niet ongewoon. Het maakt een wezenlijk deel uit van ieders leven, zoals het ook een plaats heeft in alle religies over de hele wereld heen. De magie biedt ons de kans om zelf gestalte, betekenis en vooral doel aan ons eigen bestaan te geven. Hier spreken wij de details van ons leven aan, en krijgen het alledaagse, de tegenvallers en de ongelukjes een betekenis

die ons uittilt boven de dagelijkse trivialiteit. Magie is de stok waarmee wij ons handhaven in een onvriendelijke wereld.